

Laimute BALODE

Latviešu valodas institūts

HIDRONĪMI 16.–17. GADSIMTA LATVIJAS KARTĒS

Senos 16.–17. gadsimta dokumentos un tā laika Latvijas kartēs, ko acīmredzot sastādījuši sveštautieši, ir sastopami arī ūdeņu nosaukumi. Lielākoties tie ir samērā lielu hidroobjektu vārdi – tur velti meklēt mazos ezerus, upītes vai strautus. Ir daudzas senās kartes, kur vienīgais hidronīms ir Latvijas lielākās upes *Daugavas* vārds, kas šajā laikposmā ir rakstāms dažādi:

Dzuina 1519,

Dune, Duine, Duinstrom 1556,

Dwina 1593,

Duna fl. 1595, 1662,

Dyna fluvius 1613.

Nosaukumu pamatā ir vāciskā hidronīma forma *Düna* vai arī slāvu lietotais *Daugavas* vārds *Двина*. Lībieši šo upi kopš seniem laikiem ir dēvējuši vārdā *Veina* (K. Būga to skaidro < slāvu *Dveinā, Būga RR III 503), igauņu valodā – *Väin* // *Veinajõgi*, somu valodā – *Väinäjoki* (somu valodas etimoloģiskajā vārdnīcā šie vārdi skaidroti kā somugru cilmes nosaukumi < somu *väinä* ‘plata, dziļa un klusa plūstoša upe’, sal. ig. *vein*, *väin*, *-as*, *vänja* ‘jūras šaurums’ SKES VI 1832). Indriķa hronikā tiek minēts etnonīms *Lyvones Veinalanses* (SKES VI 1832). 16.–17. gs. kartēs somugrisko potamonīma formu atrast neizdevās. Šajā rakstā pie *Daugavas* vārda etimoloģijas sīkāk nepakavēšos; par to onomastiskajā literatūrā ir vairākkārt rakstīts (Biel.Gr. 193, 201; Būga RR III 503, 642; Endzelin, 1934, 128; Blese 1952, 186–210; Endzelīns LVVI 198; Schmid, 1972, 1–18; Schmid, 1985; Dambe, 1987, 37; Karulis 1992, 203–204 u.c.).

Rakstā sīkāk neanalizēšu arī citu lielāko Latvijas upju nosaukumus, kuri jau daudzkārt ir izpelnījušies valodnieku uzmanību. Tie ir :

*Veñta*¹ – Wenda 1100, Winda flu. 1573, Windaw flu. 1627, Weta fl. 1659, 1662.

Gaūja – Aa, Livländische Aa, Treider Aa 1350, Toreidera,

Liēlupe – Aa, Kurländische Aa,

Flumen Semigalliae oder Semigallorum,

Semgalie Aa 1433, Semmegalle Aa 1449.

¹ Piemēros vispirms tiek minētas mūsdienu hidronīmu formas.

No Latvijas ezeriem lielākajā vairumā šī laikaposma karšu ir fiksēts vienīgi *Lubāns*:
Lubansfke See 1662,
Lubansfker See 1688,
Luben (?) 1695.

Jau no agrākā laika dokumentiem un kartēm ir atpazīstami limnonīmi:

Usmas ezers – O s m e 1251,

Engures ezers – stagnum Angere 1253, die angerssche see 1495, kas 16.–17. gs. tiek rakstīts šādi:

an der Angerschen Sehe 1569, die Angersche Sehe 1641 (Kip. 206).

Tas dod pamatu saistīt šo hidronīmu ar senprūšu vārdu *angurgis* 'Aal', kur latv. $e < *a$ (Endzelin, 1934, 113–114; LVV I 274). Turpretī V. Kiparskis šīs saknes hidronīmus uzskata par somugriskas cilmes vārdiem un kopā ar upes vārdu *Angerbeke* saista ar lībiešu *aņgârz*, *aņgrâz*, *aņgrâz* 'Aal', arī ar ig. *anger(as)*, *angerias*, *angerja* 'tas pats' (Kip. 206). Faktu, ka šīs somugru leksēmas ir aizgūtas no baltu valodām, V. Kiparskis traktē kā nebūtisku, jo aizgūšana notikusi pirmsomu laikā (Kip. 206).

Seno dokumentu fiksējumi dažreiz ļauj izsekot nosaukumu maiņai. Piemēram, lielākā Vidzemes ezera – *Burtnieku ezera* Lvv I 148 – nosaukums 13. gs. rakstīts kā *Astijärw*, *Astigerwe lacus* (etimoloģiski varbūt no līb. *asti* 'Trog, auf die flache Form des Sees bezogen' vai no līb. *aste* 'treten, schreiten' Kett. 15 (Hirša, 1994, 205), bet literatūrā tiek minētas arī citas hipotēzes, kas skaidro šo nosaukumu kā 'Estensee' (Ortslexikon 97). Vēlāk šis ezers aizņemas nosaukumu no apdzīvotas vietas vārda, kas arī jau ir pazīstams no 13. gs.–15. gs. dokumentiem:

Burteneck, *Bortnick*, *Burtenik*, *Burthnick*, *Burtnic*, *Burtnyck*, *Burthnig* 16. gs.

Vēl viens šāda tipa piemērs:

Ķerkliņu ezers Zvārdē, kas 1272. gadā fiksēts kā stagnum *Scemovis* vai *Sae-movis* (? = 'Zemais ezers'), bet vēlāk pārdēvēts pēc apdzīvotas vietas vārda *Ķerkliņi*, kas savukārt, liekas, ir vāciskota forma (sal. vācu *Kerklingen*) no latv. **Kārkliņi* (1615. g. rakstīts *Karklin*).

Kurzemes upe *Rinda* 1353. gadā fiksēta kā *Angherbeke* (sal. jau minēto limnonīmu *Engures ezers* un spr. leksēmu *angurgis*), bet 1422.(?) gadā jau tiek rakstīts kā *Renden beke*, 1551 – *Renthen busch* (Kip. 232; Ortslexikon 25). Tiesa, arī šo hidronīmu *Bīlenšteins* (Biel.Gr. 259) un Kiparskis (Kip. 232) tiecas uzskatīt par somugru cilmes vārdu: līb. *rīnda* 'Brust, Strich, Reihe', ig. *rind*, *rend*, *rōnd*, *ründ* 'Brust; vorragender, vorstehender Teil; Reihe, Fronte, Zeile, Sreifen', somu *rinta* 'Brust; Abhang'; Kiparskis vēl salīdzina arī ar somu vietvārdiem *Rinta*, *Rintala*, kā arī ar somu personvārdiem *Rintala*, *Rintanen* (Kip. 232). Turpretī K. Būga *Rindu* uzskata par baltisku vārdu ar saglabātu kuršu tautosilabisko *-in-* (Būga, RR III 176).

Acīmredzot *Rinda* pieder pie tiem hidronīmiem, par kuru baltisko vai somugrisko cilmi var vēl ilgi diskutēt.

Dažreiz senās hidronīmu formas vedina uz jaunām etimoloģiskām pārdomām. Piemēram:

Aga // *Agas upe* Sarkanmuižā, kas tā laika dokumentos ir atrodama kā beke *Ayga* 1476, *Aggan* 1520, *Aggen* 1526.

V. Kiparskis šo hidronīmu, balstoties uz pirmo zināmo pierakstu, skaidro kā lībiešu cilmes vārdu: līb. *aiga*, *ad'a* 'Ufer; Rand; Gegend; Seite', kā arī salīdzina ar upesvārdu *Adja* (Kip. 204). Bet varbūt senā rokraksta forma *Ayga* ir jālasa kā *Agga* (šīs divas grafēmas -y- un -g- rokrakstā ir grūti atšķirt). Tādā gadījumā drīzāk varētu saistīt ar somu leksēmu *hako* 'grüner Zweig eines Nadelbaums; vermoderter Baumstamm auf der Erde, im Moor, in Wasser', ar igauņu *hagu* 'žagari', lībiešu *a'g* (pl. *agūd*) 'skujas' (sk. arī LVV I 5; Hirša 1987, 83–86), kas savukārt tiek uzskatīti par iespējamām baltismiem: (?) < liet. *šaka*, latv. *saka*, arī latv. *žagars* (ES I 131).

Šīs saknes hidronīmus varētu salīdzināt arī ar citiem Latvijas vietvārdiem: *Agas valks*, *Agas pļava* Popē U IV 278, 276 u.c. (LVV I 5), kurus J. Endzelīns (ar „?“) salīdzina ar latv. *adze* vai līb. *agūd* 'skujas', ar ig. *hagu* 'Reisig', ar ig. zemniekmājas vārdu *Haga*, ciema nosaukumu *Aga-silla* (LVV I 5). Jāpiebilst, ka Latvijā ir arī upe *Aģe* un *Aģes ezers* Lēdurgā, ko J. Endzelīns saista ar līb. *ad'a* LVV I 6.

Citreiz senās hidronīmu formas tikai apstiprina jau izvirzīto hipotētisko etimoloģiju. Piemēram:

Kaņiēris p // *Kaņiera ezers* Slokā LVV II 42. Šo limnonīmu vairāki valodnieki ir uzskatījuši par iespējamu somugrismu (Endzelīn, 1934, 128; LVV II 42; Būga RR III 622; Kip. 213; Rudzīte, 1968, 182; Dambe, 1987, 34), saistot gan ar līb. *kana* 'Henne, Huhn' + *jōra* (<* *jārvi*) 'See' (Kip. 213–214) [arī V. Dambe semantiski to skaidro kā 'pīļu ezers' (Dambe, 1987, 34)], gan salīdzinot ar somu limnonīmu *Kanajärvi*, ar ig. leksēmu *kaan* 'Blutegel' un ig. hidronīmu *Kaanjärv* (Kip. 214). Tiek minēti arī vairāki šīs saknes Latvijas hidronīmi: *Kaņiēres upele* Nīcā U IV 88, *Kaņiera ezers* Nīcā p, *Kaņiera dīķis* Brocēnos p, *Kaņieris dīķis* Vārmē p. Somugriskās cilmes hipotēzi apstiprina arī dokumentālie fiksējumi, kas drīzāk balsta lībiešu valodas etimoloģisko pamatu:

Stagnum Canigerwe 1253,

Kanigerwe (Biel.Gr. 188),

Kanierwe 1255,

Canierwe, Canigerwe 1330,

Kanareser sehe 1634 (Ortslexikon 264).

Senie dokumenti rāda arī interesantus hidronīmu morfoloģiskos variantus, piemēram:

Brocēnu ezers (*Bruôcēnu ežers* p) Lw I 137, kas tiek rakstīts kā Protzeneekscher See 1574, vēlākos avotos to nomaina Brotzen-See.

Šajā gadījumā pārdomu vērts ir mūsdienās vietvārdos visai izplatītais piedēklis *-niek-* analizējamā limnonīmā, vēl jo vairāk tāpēc, ka blakus esošais oikonīms tiek rakstīts kā Brautzen, Brozen (Ortslexikon 91).

Ir interesanti seno hidronīmu atveides fonētiskie un grafiskie varianti. Piemēram: ar vācu *-k-* bieži it kā tiek atveidotas 3 latviešu fonēmas – *k*, *ķ*, *c*:

Iēcava E II 157 // augšgalā *Ieķeve* // *Ieķava* // *Ieķave* LVV I 372. Šī upe dokumentos ir fiksēta kā:

Ecowe aqua 1272,

Ekau 1425,

Ekow Fluvius 1634 (Ortslexikon 139).

Varbūt vācu rakstības pamatā ir kāda dialektāla paralēlforma ar *-k'/-ķ-*, bet varbūt tā ir gadsimtu gaitā izveidojusies tradīcija, kas iekonservējusi senāko vietvārda formu.

Mūsdienų potamonīms *Ķekava* E I 115 senajās kartēs atrodams kā:

Keckow 1519,

Keko fluvius 1634 (Ortslexikon 277).

Arī šajā gadījumā ar vācu grafēmu *k* atveidojams gan latv. *k*, gan *ķ*.

Dažādi var būt skaidrojama arī fonēmu *-v-* un *-b-* mija šādos toponīmos:

Irbe upe Kurzemē p,

aqua Yrwa (aquam, quae Yrva dicitur) 1290,

Iruwe 1310,

Irwa 1387,

flumen et villa Irwemunde 1387 (Kip. 211–212, Ortslexikon 233),

ciemu vārdi: Gross Irwen 1582–83,

Gross Irwen, Klein-Irwen 1585,

kas atvedināmi no līb. *īrva*, *īra* ‘Reh’ (Biel.Gr. 184; Endzelin, 1934, 146; LVV I 367; Kip. 211–212; Rudzīte, 1968, 180; Boiko, 1994, 216). Vēl J. Plāķa Latvijas vietvārdu krājumos šie toponīmi ir fiksēti vietējo iedzīvotāju izrunā: *Maģ-iēr* ciems U IV 251, „*Eere*“ valks U IV 255, J. Endzelīna krājumos rakstīti ar *-v-*: *Diž-* un *Maģ-iērve* ciemi E II 147 (iespējams, tieši vēloties uzsvērt vietvārdu zinātnisko cilmi). Taču mūsdienās visi šie toponīmi ir pazīstami ar *-b-*: *Irbe*, *Mazirbe* p (sk. arī Boiko, 1994, 218–219). Šķiet, ka šajā gadījumā *-v-* tika nomainīts pret *-b-* tautas etimoloģijas iespaidā.

Taču līdzīgas izmaiņas pamanāmas arī etnonīmos *līvi* un *lībieši*, tāpēc varbūt arī te varētu runāt par noteiktām valodas likumībām.

Īsti nav skaidra arī seno vietvārdu vācu formu ar *a-/ha-* un latv. *u-* atbilstme tādos potamonīmos kā:

Užava upe Gudeniekos (etimoloģiski tas arī ir somugru cilmes vārds – sk. Kip. 227; Rudzīte, 1968, 193). Vēsturiskos dokumentos šīs upes vārds atrodams kā:

Assaw-beke 1272,

kas vēlākos avotos ir minēts kā *Hassau* 1833 (Ortslexikon 209).

Sal. arī atbilstošu oikonīmu Azow 1444, Hasow 1507 (Turpat).
Nosacīta *-a-* un *-u-* mija varētu būt pamanāma arī šādā piemērā :
Imula // Imule upe Kurzemē (Abavas pieteka) E II 159, kas kartēs sastopama kā
Imale 1429 (Ortslexikon 231).

Protams, nevar noliegt, ka daudzas šeit minētās īpatnības, iespējams, ir tā laika rakstības savdabības vai vienkārši kļūdas senajās kartēs un dokumentos. Piemēram, varbūt kā kļūdu varētu minēt oikonīmiskas cilmes limnonīma *Būšnieku ezers* Sarkanmuižā pierakstu Paschen-See, jo ir fiksēts arī tas pats nosaukums ar *b-*: Buschneek-See (Ortslexikon 97). J. Endzelīns (LVV I 152) šī hidronīma etimoloģiju varbūtēji skaidro ar latv. *būsis* 'Uhu' ME I 358; sal. arī līb. *būs* 'pūce' (Hirša, 1987, 102).

Par kļūdainu pierakstu varētu interpretēt arī upes *Bērzes* vārdu, kas rakstīts
Birze 1430–32 un
Bezenbeke 1509 (Ortslexikon 69).

Analizējot senās kartes, nereti ir jāsastopas ar lielām neskaidrībām un problēmām.
Piemēram:

1577. gadā Bāzelē izdotajā kartē laikam *Daugavas* vārds grūti salasāmā rokrakstā ir lasāms kā *Depenaw fl.*

Aiviekstes vārds 1662. gada kartē saburtojams kā *Evtft fl.* vai *Eveft*, bet 1688. gadā kā *Eagle fl.*

Lielupes vārdu 1709. gada kartē neskaidru iemeslu dēļ raksta kā *Baltra fl.* vai *Ballra fl.*

Tie ir vārdi, kas vēl gaida risinājumu.

Tomēr, neskatoties uz vairākiem kļūdainiem pierakstiem un rakstības savdabībām senajās kartēs, piemēri rāda gan nosaukuma maiņu, tā attīstību laika gaitā, gan arī nereti palīdz risināt etimoloģiska, semantiska, morfoloģiska rakstura problēmas, gan arī dažreiz ilustrē vēsturiski fonētiskus procesus valodā.

LITERATŪRA UN AVOTI

Biel. Gr. – A. Bielenstein, Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert, St. Petersburg, 1892 (Nachdruck Hannover–Döhren, 1973).

Blese E., 1952, Zur Etymologie des FLN Daugava „Duna“, – *Studi Baltici*, I(9), 186–210.

Boiko K., 1994, Ziemeļkurzemes piekrastes lībiešu ciemu vietvārdi, – *Libieši*, Rīga, 216–226.

Dambe V., 1987, Ieskats Latvijas PSR hidronīmu semantikā, – *Onomastikas apcerējumi*, Rīga, 32–47.

E I–II – J. Endzelīns, Latvijas vietu vārdi, I: Vidzemes vārdi, Rīga, 1922; II: Kurzemes un Latgales vārdi, Rīga, 1925.

Endzelin J., 1934, Die lettländischen Gewässernamen, – *ZslPh* XI 112–150.

ES – *Etymologinen Sanakirja*, I, Helsinki, 1992.

Fredrikson E., 1993, Suomi 500 vuotta Euroopan kartalla, Jyväskylä.

- Goba Z., 1994, Kuldīgas rajons. Dabas objektu nosaukumu vārdnīca, Rīga.
- Hirša Dz., 1987, Ieskats bij. Sarkanmuižas (resp. Ventas) pagasta toponīmijā, – Onomastikas apcerējumi, Rīga, 48–124.
- Hirša Dz., 1994, Lībieši un lībiešu izcelsmes vietvārdi Latvijā, – Lībieši, Rīga, 201–215.
- Karulis K., 1992, Latviešu etimoloģijas vārdnīca, I, II, Rīga.
- Kett. – L. Kettunen, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung, Helsinki, 1938.
- Kip. – V. Kiparski, Die Kurenfrage, Helsinki, 1939, – Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B, Bd. 42.
- LVV I–II – J. Endzelīns, Latvijas PSR vietvārdi, I (1), Rīga, 1956; I (2), Rīga, 1961. Mare Balticum. Helsinki, 1995.
- Ortslexikon – Baltisches historisches Ortslexikon, II: Lettland (hrsg. von H. Feldmann und H. von zur Mühlen), Köln, Wien, 1990.
- Pistorius, 1582 – Polonicae historiae corpus. Polonicarum rerum... Ex bibliotheca Ioan Pistorii Nidani, 1582.
- Rudzīte M., 1968, Somugriskie hidronīmi Latvijas PSR teritorijā, – Latviešu leksikas attīstība, Rīga, 175–197.
- SKES – Suomen kielen etymologinen sanakirja, VI, Helsinki, 1978.
- Suomen ja skandinavian vanhoja karttoja, Belgia, 1988.
- Schmid W. P., 1972, Baltische Gewässernamen und des vorgeschichtliche Europa, – Indogermanische Forschungen, LXXVII, 1–18.
- Schmid W. P., 1985, Dūna, – Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, VI 3/4, 241–244.
- U IV – J. Plāķis, Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi I: Kurzemes vārdi, Rīga, 1936.
- U V – J. Plāķis, Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, II: Zemgales vārdi, Rīga, 1939.

HYDRONYMS ON LATVIAN MAPS OF THE 16th-17th CENTURIES

Summary

The article deals with the old hydronyms which most of all are names of the largest rivers and lakes of contemporary Latvia (one cannot find small hydroobjects on ancient maps). Old forms of hydronyms show the development and changing of the name (see *Astijärw – Burteneck – Burtnieku ezers; stagnum Scemovis or Saemovis – Ķerklīņu ezers; Angerbeke – Renden beke – Rinda*). These waternames help to determine or to affirm the origin of the name (see *Aga // Agas upe, Kaņieris*). Ancient documents and maps demonstrate interesting morphological, phonetical and graphical variants of the name which are worth investigating. Usually it is considered that the names of old maps are more or less erroneous; there are many peculiarities of the orthography of that time, but nevertheless the old forms of toponyms often help to solve etymological, semantic or morphological problems, sometimes can illustrate historical-phonetical processes in language.

Laimute BALODE
 Latviešu valodas institūts
 Akadēmijas laukumā 1
 LV-1050 Rīga
 Latvija
 Slavistiikan ja baltologian laitos
 Vuorikatu 5B.
 Helsingin Yliopisto,
 FIN-0014 Helsinki
 Suomi

Gauta 1998 01 15
 Priimta spausdinti 1998 03 09